

УДК 94(477)"1968":327.5+94(437.1)"1968":321.01+930.25
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2025.160.8>

Тимур ЛАВРЕНЧУК, магістр
ORCID ID: 0009-0005-5564-8001
e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Андрій РУККАС, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-2086-3463
e-mail: rukkas@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕАГУВАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНСЬКОЇ РСР НА ПОДІЇ "ПРАЗЬКОЇ ВЕСНИ" 1968 РОКУ (ЗА ДОКУМЕНТАМИ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ)

Вступ. Празька весна 1968 р. стала спробою політичної лібералізації в Чехословаччині, що завершилася силовим вторгненням СРСР і країн Варшавського договору, яке Кремль обґрунтовував "інтернаціональною допомогою". Українське керівництво, зокрема Петро Шелест, підтримало інтервенцію, хоча водночас він прагнув зберегти певну автономію УРСР. Партійна пропаганда в УРСР активно виправдовувала дії СРСР, однак суспільні настрої були неоднозначними: значна частина інтелігенції симпатизувала курсу Дубчека, а серед дисидентів зростало відчуття солідарності із чехословацькими реформаторами. Попри відсутність масових протестів, фіксувалися вербальні форми спротиву, слухання іноземного радіо, неформальне листування, а також радикальні акти протесту, зокрема само-спалення Василя Макуха. Радянська влада жорстко реагувала на будь-які вияви незгоди: КДБ фіксував сотні випадків "антирадянських" висловлювань, вилучав листівки й карає активістів. Події в ЧСР стали поштовхом до політизації українського суспільства, активізації правозахисного руху та розширення дисидентських настроїв. Аналогії з придушенням угорського повстання 1956 р. підтвердили, що радянська система готова до жорстоких дій задля утримання контролю, але водночас виявили глибше розчарування частини суспільства та зростання опозиційних настроїв, які частково вдалося зафіксувати завдяки відкриттю архівів КДБ.

Мета дослідження: проаналізувати реакцію населення Української РСР на події "Празької весни" 1968 р. на основі розсекречених документів Комітету державної безпеки (КДБ) УРСР, з особливим акцентом на регіональні відмінності суспільних настроїв.

Методи. Застосовано історичний описово-аналітичний метод для інтерпретації архівних документів, порівняльний підхід під час зіставлення реакцій у різних регіонах, а також методи усної історії та контент-аналізу для оцінювання характеру висловлювань громадян.

Результати. Встановлено, що суспільні настрої в УРСР у 1968 р. були амбівалентними й далеко не однорідними. Виявлено значні регіональні розбіжності: якщо в західних областях (зокрема на Закарпатті та Львівщині) частіше фіксувалися критичні й антирежимні оцінки радянської політики щодо Чехословаччини, то в центральних і східних областях переважали лояльні настрої й підтримка офіційної лінії, хоча й там траплялися вияви занепокоєння та незгоди. Простежено, що Празька весна стала каталізатором прихованого невдоволення: поряд із відкритим схваленням інтервенції існували критичні судження, страх перед війною та симпатії до чехословацьких реформ.

Висновки. Документи КДБ УРСР засвідчують, що офіційна радянська пропаганда про "одностайну підтримку" дій СРСР у Чехословаччині не відповідала реальним настроям частини населення. Населення УРСР реагувало на події Празької весни зі змішаними почуттями – від повної підтримки до різкого засудження. Органи держбезпеки здійснювали жорсткий контроль за настроями: оперативно фіксували висловлювання громадян, виявляли "нелояльних" осіб і вживали превентивних репресивних заходів. Усе це відображає існування в радянській Україні прихованого суспільного напруження і розбіжностей між офіційною ідеологією та реальними оцінками громадян.

Ключові слова: Празька весна, 1968 рік, Українська РСР, громадська думка, суспільні настрої, КДБ, радянська пропаганда, Чехословаччина.

Вступ

Празька весна 1968 р. – спроба політичних реформ і лібералізації в соціалістичній Чехословаччині – стала одним із ключових кризових моментів холодної війни. Вона завершилася військовим втручанням СРСР і союзників по Варшавському договору в серпні 1968 р., що призвело до придушення реформаторського курсу.

Ніч із 20 на 21 серпня 1968 р. стала переломною для Чехословаччини та всього соціалістичного табору. Того дня війська країн Варшавського договору (передусім радянські) чисельністю близько 200 тис. солдатів і 5 тис. танків вторглися на територію ЧСР – це була найбільша воєнна операція в Європі після завершення Другої світової війни (Український інститут національної пам'яті, б. д., розд. "1968 – Придушення "Празької весни"). Офіційно Москва заявляла про "інтернаціональну допомогу братньому чехословацькому народові" для придушення "контрреволюції", реалізуючи в такий спосіб доктрину обмеженого суверенітету соціалістичних країн. Керівництво Української РСР повністю підтримало позицію Кремля.

Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест, стривожений лібералізацією в Празі, став одним із ключових організаторів військової операції: у липні 1968 р. він зустрічався в Угорщині з провідником прокремлівської фракції В. Біляком і сприяв переговорам Л. Брежнєва з А. Дубчеком на кордоні (Мокрик, 2018). За сприяння Шелеста відбулося оперативне перекидання підрозділів з території УРСР до Чехословаччини; у зовнішній політиці він цілковито піділяв "інтернаціоналістське" бачення Брежнєва щодо збереження соціалістичного табору (Мокрик, 2018).

Хоча сам Шелест у своїх мемуарах визнавав, що "втілює лінію Москви", сучасні дослідники, зокрема Ю. Шаповал, наголошують на складності його постані: з одного боку – підтримка військової інтервенції, з іншого – намагання зберегти певну автономію УРСР і сприяння розвитку національної культури (Шаповал, 2020).

Водночас упродовж перших місяців 1968 р. ЦК КПРС розсилав місцевим партійним органам інструктивні листи, нагнітаючи риторику: якщо спочатку йшлося про необхідність "правильно пояснити" реформістські процеси,

то ближче до серпня в документах з'явилися тези про "негативний розвиток подій" та заклики "надати допомогу братньому народові" Чехословаччини силовим шляхом (Мокрик, 2018). У дні вторгнення партійна пропаганда в УРСР працювала на повну потужність: у Києві та Львові 21 серпня скликали масові збори активу, де обґрунтовували "необхідність рішучих кроків для успішного будівництва соціалізму в ЧССР" (Мокрик, 2018).

Попри зусилля офіційної пропаганди, суспільні настрої в радянській Україні щодо пражських подій були далекі від однорідних. Значна частина населення – особливо інтелігенція – співчувала курсу Александра Дубчека на "соціалізм з людським обличчям".

Важливо зауважити, що ці погляди мали глибоке ідейне підґрунтя: як зазначає І. Філіпчук, "Празька весна" визрівала протягом тривалого часу як інтелектуальна реакція на кризу сталінізму, що сягала корінням ще в події середини 1950-х рр. Її ідеї "демократичного соціалізму" були наслідком поступового еволюціонування політичної думки в Чехословаччині у 1956–1968 рр. (Філіпчук, 2015). Ці концепції резонували і з частиною української інтелігенції, яка шукала альтернативи догматичному соціалізму.

Спогади учасників дисидентського руху свідчать про великі надії, які пробудила "Празька весна": за словами Євгена Сверстюка, "все живе тоді дихало Празькою весною", а генерал Петро Григоренко згадував, що українські правозахисники із захопленням стежили за подіями в ЧССР і навіть не допускали думки про можливу інтервенцію (Мокрик, 2018).

Додаткове уявлення про емоційне тло, надії та глибоке розчарування українських дисидентів дають мемуари та епістолярій, зокрема листування Івана Світличного, Леоніди Світличної, Леоніда Плюща, спогади Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської, Леся Танюка та ін. Як підкреслює Г. Малая, ці джерела не лише фіксують перебіг подій, а й демонструють, наскільки "Празька весна" вплинула на формування почуття солідарності українських дисидентів із чехословацькими реформаторами, сприяючи посиленню культурної та інформаційної взаємодії між обома середовищами (Малая, 2024).

У широких колах населення також переважали симпатії до чехів і словаків, хоча відкритого протесту не спостерігалось. На відміну від Москви, де відбулася славнозвісна демонстрація "восьми відважних" на Красній площі, в УРСР не зафіксовано публічних акцій проти введення військ (Мокрик, 2018). Утім, невдоволення було відчутним: поширювалися тривожні чутки, багато людей щиро жажнали факту силового придушення реформ. За повідомленнями КДБ, у різних регіонах республіки влітку 1968 р. населення панічно готувалося до можливого військового конфлікту – масово скуповували сіль, сірники, свічки й інші товари першої необхідності (Мокрик, 2018). Водночас зростав інформаційний голод: радянська цензура поступово припинила продаж чехословацької преси, однак чимало громадян УРСР слухали зарубіжні радіостанції ("ВВС", "Радіо Свобода", "Голос Америки"), щоб дізнатися правду про події. Між українцями та чехословаками активізувалося неформальне листування – так звана "народна дипломатія": навесні й улітку 1968 р. десятки трудових колективів у Чехословаччині надіслали листи українським колегам із роз'ясненнями та закликами не вірити радянській пропаганді (Мокрик, 2018). У відповідь група українських і російських дисидентів наприкінці липня підготувала звернення на підтримку чехословацьких реформ. Цей "Лист п'ятьох", підписаний, зокрема, генералом П. Григоренком і киянином І. Яхимовичем, був переданий до посольства ЧССР

у Москві (Мокрик, 2018). Дехто наважувався і на радикальніший протест: 5 листопада 1968 р. колишній воїн УПА Василь Макух здійснив акт самоспалення на центральній вулиці Києва, публічно засуджуючи окупацію Чехословаччини та русифікацію України (Український інститут національної пам'яті, б. д., розд. "1968 – самоспалення Василя Макуха у Києві"). Трагічний вчинок Макуха випередив акції самоспалення в Чехословаччині (Ян Палах тощо) і став символом того, що частина українського суспільства не прийняла політику Кремля.

Реакція влади на найменші вияви нелояльності була жорсткою. Органи Комітету державної безпеки УРСР під час і після "пражських" подій ретельно відстежували настрої населення та документували будь-які "антирадянські" висловлювання (Центр досліджень визвольного руху, 2018). За офіційними зведеннями КДБ, у період із 21 серпня по 12 вересня 1968 р. в Україні було зафіксовано 303 випадки вербальних виступів проти введення військ до ЧССР; вилучено 1781 примірник листівок, написів чи листів із критикою влади (Центр досліджень визвольного руху, 2018, Націоналістичний портал). У підсумку за звинуваченням в "антирадянській агітації" в контексті цих подій було засуджено 10 осіб у 1968 р. та ще 55 – протягом наступного 1969 р. (Центр досліджень визвольного руху, 2018). Офіційна пропаганда намагалася створити враження одностайної підтримки дій СРСР, але реальні настрої були набагато складнішими. Показово, що навіть у лавах компартійної інтелігенції України фіксувалися "ідеологічні відхилення" через події в Чехословаччині, а серед студентської молоді виникало відверте обурення агресією (Мокрик, 2018). Отже, вторгнення в ЧССР стало серйозним випробуванням лояльності радянських громадян і виявило опозиційні настрої в українському суспільстві.

Події "Празької весни" стали одним із найважливіших каталізаторів суспільно-політичних процесів в УРСР кінця 1960-х рр. Як зазначає В. Дмитрук, ці події не лише політизували суспільство, а й стали поштовхом для активізації правозахисного руху, особливо серед патріотичних кіл, які, наприкладі Чехословаччини, бачили перспективу власної боротьби за демократичні перетворення (Дмитрук, 2018). Попри всі зусилля радянської пропаганди, об'єктивна інформація про події в ЧССР проникала в різні регіони України, впливала на настрої інтелігенції, молоді, духовенства і навіть робітників (Дмитрук, 2018).

Історичний досвід показував, що подібні кризи вже відбувалися у Східній Європі і викликали схожі резонанси. Ще в 1956 р. масове антикомуністичне повстання в Угорщині та його криваве придушення радянськими військами сколихнули сусідні радянські республіки. Найбільший відгук тоді зафіксовано в західних областях України: за даними КДБ, восени 1956 р. в містах УРСР прозвучало близько 150 "ворожих висловлювань", пов'язаних із підтримкою угорської революції (Пагіря, 2021). Цей прецедент підтвердив готовність радянського режиму застосовувати силу для утримання контролю над "соціалістичним табором" і водночас засвідчив наявність протестних настроїв серед частини населення. Події "Празької весни" 1968 р. розгорнулися за схожим сценарієм: попри офіційне схвалення інтервенції, на низовому рівні в Україні проявилася тиха незгода, що лише посилася після придушення чехословацьких реформ.

Завдяки відкриттю доступу до документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) нині з'явилася можливість заповнити цю прогалину. Звіти й інформаційні повідомлення КДБ УРСР 1968 р., підготовлені для керівництва Компартії України, містять

цінні свідчення про настрої різних верств населення УРСР у період Празької весни. Ці документи дають змогу відтворити широкий спектр оцінок – від повного схвалення дій СРСР – до відкритого засудження радянської політики – і простежити, як реагували люди в різних регіонах республіки. Вони також висвітлюють механізми, за допомогою яких КДБ відстежував і контролював громадську думку.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю переосмислення радянського досвіду 1960-х рр. та виявлення реального ставлення українського суспільства до ключових подій доби "пізньої відлиги" і початку застою. Хоча історія Празької весни широко досліджувалася в європейській та американській історіографії, фокус зазвичай робили на подіях у Чехословаччині або на зовнішньополітичних аспектах. В українській історичній науці питання реакції населення УРСР на ці події залишалося на периферії уваги. Лише побіжно згадувалися окремі факти (напр., поширення листівок чи виступи дисидентів), але системного аналізу регіональних суспільних настроїв не проводили (винятком є хіба що дослідження О. Бажана щодо реакції на угорські події 1956 р., яке певною мірою торкалося й 1968). Отже, звернення до первинних архівних джерел КДБ дає змогу вперше всебічно розглянути цей аспект.

Мета статті – дослідити, як громадяни різних областей УРСР сприймали події Празької весни, і якою мірою їхні оцінки узгоджувалися чи розходилися з офіційною лінією. Особливу увагу приділено регіональним відмінностям: передусім специфіці реакцій у західних регіонах (Закарпаття, Львівщина й інші області, де історичні й етнокультурні фактори могли впливати на сприйняття), порівняно з настроями в центральних і східних областях. Важливим завданням є також висвітлення амбівалентності суспільних настроїв – тобто співіснування протилежних оцінок і думок – та з'ясування, якими механізмами влада, зокрема КДБ, намагалася контролювати ці настрої у напружений 1968 рік.

Для досягнення мети залучено комплекс архівних документів: інформаційні донесення КДБ УРСР до ЦК КПУ за 1968 р., що містять детальні записи висловлювань громадян, листів, анонімних повідомлень, а також дані про оперативні заходи.

Методи

Аналіз залучених до дослідження джерел проведено із застосуванням проблемно-хронологічного підходу: матеріал структуровано за основними хронологічними етапами розвитку кризи (весна – літо 1968 р., період підготовки до інтервенції; серпень 1968 р., момент введення військ й одразу після; осінь 1968 р., початок "нормалізації") з одночасним урахуванням регіонального виміру. Також використано елементи порівняльного аналізу – для зіставлення ситуації в різних регіонах УРСР – і метод історичної реконструкції під час відтворення перебігу подій і реакцій на них.

Статтю структуровано за тематично-хронологічним принципом. У розділі, присвяченому Закарпаттю, розглянуто унікальні прояви інформованості та поляризації думок населення цього регіону, безпосереднього межуючого із Чехословаччиною. Наступний розділ аналізує настрої в інших західних областях (Галичина, Волинь, Буковина), де історичний досвід і національно-культурні чинники зумовили своєрідне сприйняття подій. Окремо висвітлено приклади реакцій у центральних і східних регіонах, включно з промисловим Донбасом і степовою Україною, – там, де радянська пропаганда мала особливо значний вплив, але де теж не бракувало критичних

голосів. Нарешті, розглянуто роль КДБ у моніторингу та придушенні "нездорових" настроїв, що дає змогу оцінити масштаби і форми репресивного контролю в умовах кризи. Завершує статтю узагальнення основних висновків щодо суспільної думки в УРСР під час Празької весни 1968 р. та її значення в подальшій радянській історії.

Результати

Реакції населення Закарпаття на події "Празької весни". Одним з перших сигналів про небайдужість громадян УРСР до чехословацьких подій став інцидент, зафіксований уже в лютому 1968 р., ще до кульмінації Празької весни. Ідеться про випадок із чехословацьким консулом у Києві Йозефом Гораком, що стався 18 лютого 1968 р. у поїзді "Москва – Прага". Як повідомляв у спеціальній доповідній записці КДБ від 1 березня 1968 р. консул Горака, перебуваючи у стані сп'яніння, вступив у дискусію з провідниками вагону і висловлював різко критичні оцінки: заявив, що перемога радянських хокеїстів на Олімпіаді 1968 р. "незаслужена", що чехи грають краще і наступного року обов'язково здолають радянську команду (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 114). Далі, як зафіксовано у тому ж документі, дипломат почав "ляяти радянський лад, уряд, ідею будівництва комунізму" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 114), тобто вдалося почути від представника соцкраїни відверто антирежимну риторику. Провідники Рябов і Муравкін записали слова Горака та передали інформацію органам держбезпеки: один з них доніс, що консул говорив: "вас всіх до біса росіян, краще ми будемо дружити із Заходом, що ви не комуністи, а гірші за імперіалістів, що Хрущов заняли і знімуть Брежнєва" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 115). Інший додав: коли йому нагадали про роль Червоної армії у визволенні Праги в 1945 р., Горака різко відповів: "Краще б німці половину Праги розбили, ніж ви свої танки ввели до нас і визволили нас" (Доклади..., 1968, спр. 970, с. 116). Ці емоційні висловлювання чеського дипломата відображали глибоку образу: для нього радянське втручання Другої світової війни, яке в СРСР називали визволенням, вже тоді поставало як чужа окупація.

Цей епізод заслуговує уваги не лише через зміст висловлювань, але й через механізм реагування радянських органів. Розмова одразу була зафіксована провідниками, інформація передана прикордонникам, а від них – до відповідних підрозділів КДБ. Фактично спрацювала чітка вертикаль контролю: навіть у міжнародному поїзді за кордоном (на той час поїзд вже, імовірно, перетнув кордон СРСР) вислови, що розцінювалися як антирадянські, миттєво ставали відомі спецслужбам. Це вказує на високий рівень настороженості радянської влади та готовність придушувати будь-які вияви "ідеологічної диверсії". Реакція Горака, звичайно, відображала настрої не радянських громадян, а представника ЧСРР, проте сам факт такого випадку на початку 1968 р. свідчив про наявність напруження: частина чехів (навіть дипломати) уже відкрито висловлювала невдоволення СРСР. Для КДБ УРСР цей інцидент став пересторогою щодо можливого поширення подібних настроїв і в Україні, особливо серед тих, хто мав контакти з чехословаками.

У березні–квітні 1968 р., коли у Чехословаччині розгорталися реформи й дискусії, КДБ УРСР почав цілеспрямовано відстежувати інформаційний резонанс в українських областях. Особлива увага приділялася Закарпатській області, яка межувала з Чехословаччиною і мала тісні історичні та культурні зв'язки з нею. Інформаційне повідомлення КДБ від 16 квітня 1968 р. було цілком присвячене аналізу настроїв населення Закарпаття у зв'язку з подіями в ЧСРР (Доклади..., 1968, спр. 971,

с. 115–121). У документі підкреслюється, що через географічну близькість і наявність численних родинних зв'язків "населення області краще поінформоване про події в ЧССР, ніж населення інших областей України" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Цей факт – підвищена поінформованість закарпатців – створив підґрунтя для надзвичайно широкого спектру реакцій.

За даними КДБ, уже навесні 1968 р. на Закарпатті співіснували діаметрально протилежні оцінки чехословацьких реформ. Частина населення, особливо студенти та молодь, демонструвала лояльність до офіційної радянської позиції і критично ставилася до дій чехів та словаків. У згаданому звіті, наприклад, наведено слова студента Ужгородського університету В. Чулака: "Наші студенти ніколи не допустять подібних дій, оскільки вони знають, що зобов'язані Партії та народу, які дбають про те, щоб наша молодь отримувала знання у вищих навчальних закладах..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Цей голос віддзеркалював офіційну пропаганду про "невдячність" чехословацької молоді та підкреслював лояльність українських студентів до партії. Подібну думку висловив і студент фізичного факультету: "Я засуджую те, що роблять чехословацькі та польські студенти. Вони забули, яку роль відіграла в воєнні роки наша Батьківщина в долі їхніх країн..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Такі заяви демонстрували повторення радянських наративів про історичний борг народів Східної Європи перед СРСР.

Водночас навіть серед молоді Закарпаття панували більш стримані й аналітичні погляди. Студент факультету іноземних мов І. Думницький зауважив, що виступи Александра Дубчека є відображенням внутрішніх суперечностей у ЧССР і що ці події мають "тільки внутрішній для ЧССР характер, а це означає, що вони цілком подолані..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 116). Така оцінка вирізнялася поміркованістю: замість сліпого засудження, вона визнавала наявність проблем у самій Чехословаччині, але водночас заперечувала необхідність зовнішнього втручання, трактуючи кризу як таку, що чехословацьке керівництво здатне владнати самостійно.

Показово, що деякі коментарі, зафіксовані КДБ, містили критичні зауваження не так щодо самих подій у ЧССР, як щодо радянської інформаційної політики. Студент Ужгородського університету М. Буковецький, наприклад, зазначив: "Більшість наших студентів з правильних марксистсько-ленінських позицій оцінює події в ЧССР як явище, проте наша преса не дає роз'яснень з цих питань. Студенти чекали, що з цих питань висловляться самі керівники ЧССР, але були розчаровані виступом А. Дубчека..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 117). Цей вислів цікавий тим, що Буковецький формально декларує "правильні" (тобто ортодоксальні) погляди, але водночас критикує брак інформації у радянській пресі та визнає розчарування, що викликало навіть у лояльних студентів недостатньо чітке пояснення подій з боку чехословацьких лідерів. Отже, уже навесні 1968 р. серед освіченої молоді Закарпаття назрівало напруження через інформаційний вакуум, що свідчило про потенційну готовність шукати альтернативні джерела інформації.

У Закарпатті фіксувалися також судження з виразним етнополітичним забарвленням, що відображали давні історичні настрої регіону. Робітники Мукачівського меблевого комбінату, зокрема, обговорювали чесько-словацькі суперечності, згадуючи про становище національних меншин: "словаки завжди були налаштовані проти чехів і росіян. На їхню думку, з вимогами словаків можна буде погодитися тільки за умови, що словаки

перестануть утискати українців і угорців, які проживають у Словаччині" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 118). Ця розмова показує, що навіть робітники (не тільки інтелігенція) на Закарпатті були обізнані з нюансами національної політики в ЧССР і проєктували історичний досвід Закарпаття (колишнього чехословацького краю Підкарпатської Русі) на сучасні події. Згадка про українців й угорців у Словаччині – це відлуння міжвоєнного минулого, коли Закарпаття входило до складу Чехословаччини; отже, люди не лише стежили за ситуацією, але й осмислювали її крізь призму власної ідентичності та тісторичних кривд.

Поряд з лояльними чи поміркованими, траплялися в Закарпатті й висловлювання, що відверто симпатизували курсу лібералізації в ЧССР. У тому ж квітневому повідомленні КДБ згадано випадок, коли дві студентки Ужгородського медичного факультету – К. Карапа та Є. Цурко, які планували еміграцію до Угорщини – заявили: "...студенти Чехословаччини чинять правильно, домагаючись скасування партійного і державного контролю за діяльністю вищих навчальних закладів" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 119). Тут ми бачимо пряму підтримку вимог чехословацьких студентів щодо автономії університетів. Ці слова особливо цікаві, оскільки прозвучали від молоді, яка збиралася виїхати з СРСР – отже, люди, менш залежні від радянської системи, сміливіше висловлювали схвальне ставлення до змін у сусідній країні.

Ще промовистішою була думка одного закарпатського педагога. Учитель середньої школи в м. Мукачеві М. Бубряк висловився так: "Молодь у Чехословаччині та Польщі дозріває, починає мислити і розуміти, що таке комунізм і до чого він призведе. Тому вона піднімається і бунтує, вимагаючи свободи слова, друку і пересування по капіталістичних країнах. Ця хвиля змусить задуматися і нашу молодь" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Ця заява фактично прирівнювала процеси в ЧССР і Польщі до національного пробудження молоді, яка усвідомила облудність комунізму і прагне свободи. Бубряк не просто схвально оцінив протести в соцкраїнах – він провів паралель з майбутнім України, припустивши, що аналогічні ідеї можуть охопити й радянську молодь. У його словах звучить як надія на зміни, так і застереження режиму: мовляв, радянська влада теж не застрахована від хвилі бунтів. Для КДБ така риторика була надзвичайно небезпечною, адже йшлося про прогноз ефекту "доміно" – поширення "другої весни народів" (як назвав це явище інший співрозмовник, див. нижче) на територію самого СРСР.

Деякі висловлювання мешканців Закарпаття у квітні 1968 р. свідчили також про передчуття можливого радянського втручання. Інженер І. Сорокін припустив: "Наші введуть туди війська і знову все там задушуть... У нас явно зріє десь всередині опозиція, а потім відбудеться черговий вибух, переворот..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Ця фраза показова поєднанням провидіння (передбачення введення військ, що справдилося через кілька місяців) й усвідомлення існування внутрішньої опозиції в самому СРСР. Інженер відкрито говорив про можливість вибуху невдоволення і перевороту, що в радянських умовах було екстремістським судженням. Отже, уже навесні 1968-го окремі громадяни на периферії Союзу чітко усвідомлювали як ймовірний сценарій інтервенції, так і наявність прихованого протестного потенціалу всередині країни.

Показовим є і курйозний, на перший погляд, коментар зубного лікаря з Мукачєвого (єврея за національністю, як

відзначено в документах). Він заявив: "...Ці події свідчать про розхитування соціалістичної системи, що добре для нас, євреїв, оскільки Радянський Союз буде зайнятий іншими справами і не зможе надати допомогу арабам проти Ізраїлю" (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 120). Незвичність цієї заяви полягає в її міжнародному проєкції: лікар сприйняв дестабілізацію у Східній Європі криз призму близькосхідного конфлікту, роблячи висновок, що СРСР, відволікшись на Чехословаччину, не допоможе більше арабським країнам у боротьбі проти Ізраїлю. Така логіка демонструє, наскільки різноманітними були виміри сприйняття: для певних груп (у цьому випадку євреїв, що співчували Ізраїлю) події в ЧСРП були позитивними саме тому, що послаблювали радянський вплив на Близькому Сході. Цей приклад також свідчить про присутність в СРСР (навіть у глибинці, як Мукачєво) людей, що не поділяли офіційну зовнішньополітичну лінію Москви і раділи можливим невдачам СРСР на міжнародній арені.

Нарешті, на Закарпатті навесні 1968 р. поширювалися чутки про можливу зміну кордонів у разі успіху чехословацьких реформ. Зафіксовано, зокрема, розмови про те, що Закарпаття можуть повернути Чехословаччині. Водій Мукачівського лісокомбінату на прізвище Чорі казав: "...Багато депутатів Чехословацького парламенту та інші діячі зараз займаються питанням, як повернути Чехословаччині Закарпаття. Новий уряд закріпить свою владу, після чого постане питання про Закарпаття..." (Доклади..., 1968, спр. 971, с. 121). Хоч ця інформація була лише чуткою, її існування показує глибокий резонанс подій: мешканці колишньої Підкарпатської Русі припускали навіть такий радикальний варіант розвитку ситуації, як територіальний ревізіонізм. Для місцевих прорадянськи налаштованих громадян такі чутки могли слугувати джерелом тривоги, а для приховано невдоволених – джерелом надії. У будь-якому разі, КДБ уважно фіксував і такі настрої, усвідомлюючи небезпеку сепаратистських тенденцій.

Отже, регіон Закарпаття весною 1968 р. являв собою мікромодель спектру реакцій на Празьку весну. Тут проявилися: цілковита підтримка радянської лінії з боку частини населення (насамперед офіційно вихованої молоді), зважені та критичні оцінки, що визнавали внутрішній характер чехословацьких процесів, незадоволення браком інформації і перші паростки сумніву в офіційному трактуванні, національно забарвлені історичні ревіндикації, відкрита симпатія до реформаторів у ЧСРП та прогнози силового розв'язання конфлікту. Закарпаття – як найбільш поінформований регіон – стало тим місцем, де поляризація думок виявилася найраніше і найяскравіше. Уже за кілька місяців аналогічні настрої, хоча й у різних пропорціях, були зафіксовані КДБ по всій Україні.

Настрої в західних областях УРСР: між лояльністю та критикою. Західноукраїнські області – передусім Львівщина, а також Волинь, Івано-Франківщина, Чернівецьчина – мали свою специфіку в реагуванні на події Празької весни. У цих регіонах значна частина населення пам'ятала про більшовицькі репресії, відносно пізно встановлення радянської влади (1939–1945 рр.) та мала контакти із зарубіжжям (через кордони з Польщею, Румунією, близькість Угорщини). Це зумовлювало дещо інше сприйняття радянської пропаганди – більш скептичне та критичне. Документи КДБ УРСР літа 1968 р. свідчать, що хоча офіційно населення західних областей демонструвало лояльність, у приватних розмовах і листуванні саме тут часто звучали найбільш антирадянські оцінки радянського втручання в Чехословаччину.

В інформаційному повідомленні КДБ від 20 травня 1968 р. (ще до введення військ, під час розгортання реформ у ЧСРП) уже містилися численні приклади реакції мешканців західних регіонів. У документі зазначалося, що "в основному населення республіки правильно оцінює ситуацію, що склалася в Чехословаччині, і позитивно поставилося до мобілізації до Радянської Армії певної кількості резервістів" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 198). Ця фраза відображає стандартну риторичку – мовляв, більшість підтримує. Однак далі перераховано цілу низку ситуацій, що показували неоднорідність настроїв.

Одним із таких прикладів був лист мешканки м. Борислава Львівської обл. Р. Петрової до подруги у Братиславу (ЧСРП). Вона писала, що не розуміє нових форм молодіжної самоорганізації в ЧСРП: "...можливо, я не маю чіткого уявлення про події, що відбуваються у вас, і не вважаю анархією те, що молодь вирішує, яку організацію їм мати... Коли відкидається організація, що об'єднує молодь спільною метою, натомість створюється багато нових – що це?" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 198). Цей уривок листа (перехопленого чи скопійованого КДБ) демонструє настороженість частини радянських людей до виявів самодіяльності. Авторка листа, вочевидь лояльна радянській системі, сприймала плюралізм молодіжних об'єднань у ЧСРП як хаос й анархію, не вписуючи його у свій світогляд із чіткою вертикаллю ("одна організація для молоді" – тобто комсомол). Цей випадок характерний тим, що відображає погляд звичайної радянської людини: навіть не заперечуючи реформ, вона їх не розуміла і боялася порушення "порядку".

Поряд із такими конформістськими реакціями зустрічалися й антивоєнні та критичні до СРСР висловлювання. У згаданому звіті наведено слова вчителя музики Ореста Букайла (імовірно, зі Львівщини), який застерігав про катастрофічні наслідки можливого введення радянських військ: "...це буде груба політична помилка... Збройне втручання буде за зразком і подобою американського і буде розцінюватися в світі, як розцінюють дії США. Це була б ганьба..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 199). Отже, учитель провів пряму паралель між можливою акцією СРСР у Чехословаччині й агресією США (мабуть, натяк на війну у В'єтнамі). Він розумів, що вторгнення зганьбить СРСР в очах світу, і не побоювався про це заявити. Цей коментар цікавий двома моментами: глибоким розумінням міжнародного резонансу (тобто люди у Львові добре знали, як світ сприймає події, і їм була не байдужа репутація країни) та моральним осудом потенційної агресії ("це був би сором").

Серед "антирадянськи налаштованих осіб", про яких звітувало КДБ, згадують колишнього інспектора районів м. Львова Семка. Він пішов ще далі у своїх прогнозах: "Що з усього цього може вийти війна, Радянська Росія розпадеться, сама Росія буде дуже маленькою. Коли знесуть зірку, хто буде на її місці? Може, двоголовий орел?" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 200). Це висловлювання – фактично пророче щодо розпаду СРСР – було надзвичайно сміливим для свого часу. Семко передбачав, що криза може призвести навіть до війни і краху Радянського Союзу, натякавши на відродження імперської символіки ("двоголовий орел"). Такі слова однозначно кваліфікувалися як екстремістські, адже припускали падіння радянської влади. З погляду КДБ, подібні прогнози становили серйозну загрозу: вони свідчили, що радянські громадяни не тільки критикують конкретні дії, а й допускають кінець усієї системи.

Ще один цікавий епізод, зафіксований у травневому повідомленні КДБ, – це візит групи чехословацьких

туристів до церкви св. Юра у Львові 16 травня 1968 р. Серед них був архітектор українського походження Озарчук, який заявив: "...Тепер настає друга весна народів, одна була в 1848 р., друга тепер. Така весна настане і у вас..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 200). Вислів Озарчука апелював до історичної пам'яті: він порівнював Празьку весну з революційними подіями "весни народів" 1848 р., натякаючи, що аналогічні визвольні процеси можуть відбутися й в Україні. Це була надзвичайно смілива ідеологічна заява на території СРСР. Почувши таке у Львові, місцеві громадяни, безумовно, зрозуміли натяк. Для КДБ ж ці слова стали ще одним сигналом, що вплив чехословацьких ідей проникає навіть через безпосередні контакти, надихаючи певних українців на думки про свободу.

Окремий пласт джерел дає змогу судити про реакцію військовослужбовців радянської армії, дислокованих в Україні, на події у ЧСР. У травневих документах КДБ наводять уривки з листів солдатів строкової служби до своїх родин. Солдат Томик, наприклад, писав додому: "...У частинах зараз нікого немає, всі полки і дивізії виїхали за тривогого-боєготовності-1... Страшно, якщо щось трапиться..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201). Інший, С. Угрюмов, повідомляв про реальне пересування військ: "...ми зараз стоїмо в лісі і завтра або післязавтра завантажимо на себе танкову дивізію і повеземо її до Праги" (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201). Ці приватні листи, перлюстровані КДБ, підтверджували, що в травні 1968 р. відбувалася прихована мобілізація радянських військ біля кордонів ЧСР і що самі солдати усвідомлювали надзвичайність ситуації. Один військовий із Житомирщини емоційно згадував про "теплу зустріч" у Польщі: "...Де тільки на 5 хвилин зупинка, відразу і горілка польська, і пиво..." (Доклади..., 1968, спр. 972, с. 201), – маючи на увазі гостинність місцевих під час перекидання військ через територію Польщі. Ці деталі ілюструють, що серед солдатів поширювалося відчуття тривоги і невідомості ("страшно, якщо щось станеться"), та водночас і певне піднесення (доброзичлива зустріч у Польщі сприймалася як підтримка). Для західноукраїнського регіону ця напруга серед військових означала зростання чуток і розмов: рідні отримували такі листи і, звісно, переповідали зміст близьким. Отже, атмосфера очікування кризи дедалі ширше охоплювала суспільство.

Загалом свідчення із західних областей України напередодні вторгнення показують, що навіть до серпня 1968 р. там накопичилося значне розмаїття думок: від ностальгії за "порядком" (як у листі з Борислава) та підтримки радянської версії подій – до жорсткої критики політики СРСР, історичних паралелей і навіть пророцтв про розвал радянської системи. Важливо, що такі настрої фіксувалися не лише серед дисидентів чи інтелігенції, а й серед різних верств – учителів, робітників, колишніх чиновників, військових, студентів. Офіційна пропаганда продовжувала твердити про "єдність радянського народу", але реальні оцінки, що їх таємно збирали співробітники держбезпеки, свідчили про суттєві розбіжності в думках. Західна Україна, з її досвідом життя поза СРСР до Другої світової війни та сильними національними почуттями, була особливо вразлива до празьких прагнень до свободи. Органи КДБ це розуміли, тому приділяли західним областям підвищену увагу у своїх аналітичних оглядах.

Реакції у центральних і східних регіонах: підтримка, тривога та прихована незгода. У центральних і східних областях УРСР, де вплив компартійної пропаганди традиційно був сильнішим, а національна свідомість – менш вираженою, реакції на події в

Чехословаччині мали певні відмінності від західноукраїнських. Загалом, як відзначали звіти КДБ, більшість населення цих регіонів демонструвала лояльність та схвалення дій радянського керівництва. Водночас і тут далеко не всі сліпо приймали офіційну версію: особливо зростало занепокоєння можливістю війни, з'являлися і критичні голоси – часом неочікувано різкі, ураховуючи менший досвід відкритого спротиву.

Кульмінація суспільних настроїв припала на серпень 1968 р. – момент безпосереднього введення радянських військ до ЧСР. 21 серпня 1968 р., коли по радіо оголосили про "надання інтернаціональної допомоги Чехословаччині", в УРСР почалася справжня буря емоцій, які КДБ старанно документував. Інформаційне повідомлення КДБ за 21 серпня стало першим, що фіксувало реакцію населення саме на факт інтервенції (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185–187). У ньому прямо зазначено, що громадська думка розкололася. Частина опитаних підтримала введення військ. Приміром, начальник цеху київської взуттєвої фабрики Н. Завальний заявив: "Правильно зробили, що ввели війська, це треба було зробити раніше... Очевидно, в Чехословаччині справи зайшли занадто далеко, якщо довелось все вирішувати за допомогою багнетів" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185). Ця позиція – типова для обивательської підтримки: мовляв, краще придушити швидко, ніж чекати катастрофи. У словах Завального відчувається переконання, що силові методи цілком виправдані, аби відновити "порядок".

Подібним чином висловився і лікар з Тернополя Дудник, який вважав: "Правильно прийнято рішення про введення військ. Але треба, щоб наші війська стали на кордоні з ФРН і Австрією, щоб не пустити німців до Чехословаччини" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 185). Тут бачимо інший відтінок офіційного дискурсу – оборонний мотив. Дудник явно був під впливом радянської пропаганди про загрозу західної (німецької) інтервенції: він виправдовував радянське втручання як превентивний захист Чехословаччини від міфічної агресії НАТО. Такі погляди були результатом довіри до радянських ЗМІ, які малювали події в ЧСР як результат змови Заходу. Варто зазначити, що підтримка інтервенції часто спиралася на щире переконання людей у правильності дій СРСР: багаторічна ідеологічна обробка виховала в них рефлекс схвалювати будь-які рішення партії в ім'я збереження соціалізму.

Водночас навіть у промислових центрах сходу України деякі представники робітничого класу висловлювали комплексні, неоднозначні судження. Наприклад, майстер Донецького металургійного заводу Смаженко (член КПРС) сказав у приватній бесіді: "Я вражений тим, що ЦК КПН втратив живий зв'язок з народом. Народ керується якісь іншими силами, а комуністи та їхні симпатичні бояться висловлювати свої думки" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 186). З одного боку, Смаженко засуджує чехословацьких лідерів (ЦК КПЧ) за втрату контакту з народом – що співзвучно радянській критиці "помилки" Дубчека. З іншого – його слова натякають на розрив між владою і суспільством і атмосферу страху, у якій навіть комуністи бояться говорити. Можливо, він проводив паралель зі становищем в СРСР, хоча формально говорив про Чехословаччину. Це доволі тонка критика, замаскована під коментар про чужу країну, але зрозуміла співрозмовникам.

Ще один майстер того ж донецького заводу, Раппорт, висловився різкіше: "За часів Сталіна полетіли б сотні голів нероб... Пропустити такі події злочинно" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 187). Цей вислів поєднує два мотиви: ностальгію за жорстокими методами Сталіна й

осуд сучасної влади за м'якість чи нерішучість. Раппорт фактично жалкує, що радянське керівництво "прозівало" розвиток подій у ЧССР, і вважає, що "нероб" (тобто, ймовірно, реформаторів чи слабких лідерів) потрібно було б покарати, як це робив Сталін. Отже, у Донецьку ми бачимо консервативну критику: не з позицій лібералізму, а з позицій ультраортодоксального комунізму, який вимагав ще більшої жорстокості. Це ще один вимір амбівалентності настроїв: частина радянських громадян була невдоволена тим, що влада, на їхню думку, діяла недостатньо грубо. Таких людей лякали зміни у Східній Європі, і вони бажали повернення "твердого курсу".

КДБ УРСР фіксував і емоційні реакції страху серед населення центральних і східних областей у зв'язку з подіями 21 серпня. У повідомленні за 22 серпня 1968 р. наведено висловлювання вантажника В. Сидоренка з Луганська: "Новини дуже погані, ще не одна мати буде оплакувати своїх дітей. Напевно буде війна, без жертв не обійдеться" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 191). Це – прості і щирі слова, сповнені тривоги за дітей і передчуття великої біди. Очевидно, люди на сході України, які добре пам'ятали фронтові втрати Другої світової (Луганщина дуже постраждала), відразу подумали про можливу нову війну. Особливо лякала перспектива, що радянські солдати гинутьимуть десь у Чехословаччині: для багатьох це було незрозуміло й болісно. У ті дні багато хто ставив перед собою питання: "Невже справді війна?". Цей страх ставав своєрідним протипоказом почуттям до офіційної бравади і міг породжувати приховане невдоволення – адже якщо війна небажана, то чи варто було взагалі втручатися?

Механізатор із Херсонщини Васінський вдався до політичної оцінки: "Введення військ до ЧССР пахне війною, це ляпас для всього соціалістичного ладу" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 192). У цих словах – не лише страх, а й розуміння глибокої кризи системи. Васінський побоювався у вторгненні моральний крах – удар по репутації соціалізму, подібний до того, як угорські події 1956 р. підірвали віру багатьох у "ідеали братерства". Такі тверезі думки свідчили про проникнення в масову свідомість усвідомлення: радянська влада, застосовуючи силу проти союзників, втрачала свій моральний авторитет.

Отже, уже на наступний день після інтервенції (22 серпня) у суспільстві поступово визрівали глибші судження про наслідки. Якщо 21-го числа домінував шок і первинна реакція (схвалення або обурення), то за добу люди почали замислюватися про майбутнє: чим це загрожує, чи не буде великої війни, що про нас подумає світ. В одному з донесень КДБ влучно підсумовано, що на тлі офіційної пропаганди про "визволення" чехів, з'являються висловлювання, які є показником кризи довіри до влади в самій радянській периферії (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 190-192).

У центральній Україні, зокрема в Києві, інтелігенція також не залишалася осторонь. У повідомленні КДБ за 22 серпня наведено різні думки, зібрані серед київських науковців, митців, співробітників установ. Цікаво, що серед тих, хто підтримував радянську лінію, був відомий композитор А. Кос-Анатольський зі Львова, який підкреслював, що КПРС і радянський уряд "...зайняли абсолютно правильну лінію щодо подій у Чехословаччині. Так звана "демократія", за яку ратують деякі чехословаки, фактично перетворилася на анархію..." (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 233). Наявність такої оцінки від знаного діяча культури демонструє, що частина радянської творчої еліти (особливо пов'язаної з режимом) публічно виправдовувала придушення реформ як

відновлення порядку. Ці слова, очевидно, використовувалися пропагандою, адже авторитетні митці мали слугувати прикладом "правильного" мислення для мас.

Проте поряд із подібними офіційно правильними судженнями навіть у Києві лунали обережні, але тривожні оцінки. Співробітниця Спілки художників УРСР Є. Солоухіна зауважила: "Це погано, означає, що справи в Чехословаччині зайшли занадто далеко... Введення наших військ до ЧССР – це найрадикальніший захід... хоч і радикальний, але спрямований на захист миру" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 234). Вона, з одного боку, назвала введення військ поганим знаком (що справи кепські), але з іншого – повторила заїжджену фразу про "захист миру". Це приклад амбівалентної позиції: формально не заперечуючи інтервенції, Солоухіна все ж визнала її крайність та небажаність. Такі обережні коментарі, ймовірно, були притаманні багатьом радянським людям, які сумнівалися, але боялися відкрито критикувати.

Дедалі більше поширювалися прямі побоювання ескалації війни. Старший майстер Інституту механіки АН УРСР П. Коваль зауважив: "Страшно тільки, якщо почнуться військові дії, а така небезпека є... А війна у всіх у печінках сидить, хотілося б миру" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 237). Ця жива фраза ("війна у всіх у печінках сидить") прекрасно передає настрої втоми і відрази до війни у покоління, що пережило 1941–1945 рр. Радянський народ, попри всю пропаганду, не хотів знову війни – і це стало серйозним фактором, що підривав віру навіть лояльних громадян у правильність рішень Кремля.

Деякі київські науковці обережно говорили про "негативний резонанс і занепокоєння", викликані вторгненням. Приміром, кандидат фізико-математичних наук М. Є. Темченко зазначала, що ця подія "...ця обставина викликала неприємний резонанс і занепокоєння щодо наслідків..." (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 237). Хоча це м'яка форма, але фактично вона визнає: люди реагують погано, бояться, і це не те, чого очікувала влада.

Цікавий сюжет, зафіксований у східноукраїнському місті Суми: тут виникли навіть пропозиції щодо подальших дій СРСР у соціалістичному таборі. Головний інженер із Сумщини Б. Попов заявив: "Дуже розумно зробили, що війська всіх соціалістичних країн ввели в ЧССР. Шкода, що не зробили цього свого часу в Албанії та Румунії" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 235). Йому вторив працівник спортивної організації М. Марченко: "Таким же чином необхідно було вчинити і з Румунією" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 236). Ці висловлювання показують крайній рівень довіри до силових методів і страх перед поширенням "вільнодумства". Частина людей на сході щиро вважала, що СРСР варто було б силою розправитися з усіма країнами, які відхилялися від його курсу (Албанія порвала з СРСР у 1961, Румунія в 1960-х проводила самостійну політику). Така позиція – яскравий приклад імперського мислення: ці громадяни сприймали інші країни Східної Європи як "молодших братів", яких за потреби можна і силою поставити на місце.

Водночас події в самій Україні почали впливати на настрої населення. Зокрема, люди помічали наслідки інтервенції – прибуття поранених. У звіті КДБ від 22 серпня згадується, що до Чернівців привезли 80 поранених радянських військовослужбовців, яких розмістили на залізничному вокзалі, а потім уночі перевезли до військового шпиталю (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 238). Це не могло залишитися таємницею: очевидці бачили поранених, машина швидкої допомоги, кров – усе це породило чутки та паніку. Після цього серед населення почалися масові скуповування солі, мила, круп та інших товарів першої

необхідності (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 238) – типова реакція на очікування великої війни або кризи. Подібна панічна закупівля продуктів і товарів була зафіксована і раніше на Закарпатті під час часткової мобілізації в липні (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 274), але тепер це сталося й у центральних регіонах. Для влади такі факти були дуже тривожними дзвіночками: вони свідчили, що народ не вірить заспокоєнням і готується до гіршого.

На тлі цих настроїв у центральній та східній Україні почали прориватися і прямі критичні голоси проти дій СРСР. У Києві кандидат історичних наук І. Бутич наголошував: "Це взагалі дуже погано для політичного авторитету нашої країни у світі... Ми не повинні були вводити до Чехословаччини збройні сили" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 239). Інженер Е. Кутін зауважив: "Це 1968 рік, а не 1956, і ніхто не хоче цього зрозуміти" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 239), вказуючи, що часи змінилися, а керівництво діє по-старому, і натякаючи на події 1956 р. в Угорщині. Молодий поет із Дніпропетровська І. Сокульський (майбутній відомий дисидент) сказав відверто: "Ми скомпromетували себе цим кроком в очах світової громадськості як агресори" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 240). Це фактично тавтологічно збігається із західними оцінками – назвати свою країну агресором було дуже сміливим вчинком. Такі думки, особливо серед інтелігенції, засвідчили: навіть у російськомовному або лояльному радянському середовищі (як Дніпропетровськ) знайшлися люди, для яких моральні принципи були вищі за партійну дисципліну.

Показово, що представники української творчої інтелігенції пов'язували долю Чехословаччини з українським національним рухом. Член Спілки письменників України Борис Тен, наприклад, висловив стурбованість долею українців у ЧСР і можливими репресіями проти них, мовляв: "Це небажано, оскільки ми втратимо джерела інформації та сили для розвитку національного руху в Україні" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 240). Ідеться про те, що в Чехословаччині на той час існувала численна українська діаспора (закарпатські українці, українці Пряшівщини), що отримала під час Празької весни нові можливості (відновлення греко-католицької церкви, культурне піднесення). Отже, радянська інтервенція, на думку Бориса Тена, підриває розвиток української культури і руху, позбавивши українців в СРСР підтримки ззовні. Це дуже цікавий аспект: дехто з українських інтелігентів розглядав Празьку весну як шанс і для України (хоч і опосередкований) – як "вікно" для національного розвитку, що тепер закривалося.

У численних відгуках інтелігенції на сході та в центрі прослідковувався також мотив критики інформаційної політики СРСР. У згаданому звіті звернено увагу, що неповна офіційна інформація "сприяє виникненню багатьох питань... призводить до виникнення різного роду чуток" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 241). Тому висловлювалася думка про доцільність публікації детального документа щодо подій у ЧСР, аби зняти напругу в суспільстві (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 241). Ця рекомендація, що прозвучала, імовірно, від якогось лояльного партійця, показує: навіть у владі розуміли, що інформаційний вакуум шкідливий і небезпечний. Населення ставило питання, на які газети не давали відповіді, – звідси народжувалися фантастичні чутки (як про "німецьких солдатів у Празі" чи "війська НАТО на кордоні СРСР"), що ще більше розпалювали ситуацію. Тож з огляду на це і сам КДБ визнав, що необхідна прозоріша пропаганда, інакше довіра людей падатиме.

Однак спроба інформувати населення "детально" була проблематичною: правдиві факти про спротив чехів чи про розкол у світовому комуністичному русі були невідгідні цензурі. Тому влада пішла іншим шляхом – посилення залякування і контролю. Уже 23 серпня КДБ фіксував перші вияви відкритого спротиву в Україні – і негайно придушував їх. У спеціальному повідомленні до ЦК КПУ зазначалося, що 23 серпня 1968 р. у Чернігові в одному з районів міста на парканах і колодязі крейдою нанесені три написи: "Руки геть від ЧСР. Чехи самі повинні вирішувати свою долю", "Хай живе демократія в Чехословаччині. Геть диктатуру комуністів" та "Вільний голос" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 1). Ці гасла були короткими, але вкрай сміливими для радянської України. Вони майже дослівно повторювали лозунги Празької весни (про демократію і право народів самим обирати шлях) та містили пряму антикомуністичну тезу. Характерно, що автор підписав одне з них як "Вільний голос" – ніби вказуючи на свій мотив висловитися, коли офіційні канали "не вільні". Радянські спецслужби одразу відреагували: "Вжито заходів щодо розшуку авторів написів" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 1). Тобто у Чернігові негайно розпочали пошук винних, що свідчить про мобілізацію репресивного апарату навіть у випадках таких, здавалося б, дрібних виявів незгоди. Для влади не було дрібниць – жоден напис не мав лишитися непокараним, щоб іншим не кортіло. Цей випадок важливий, бо це чи не перший документально зафіксований спонтанний протест звичайних громадян проти інтервенції (на відміну від підпільних листівок чи заяв інтелігенції). Він показує, що навіть у провінційному місті на Лівобережжі знайшлися люди, готові ризикнути свободою заради підтримки чехів.

Ще один надзвичайно показовий епізод стався того ж 21 серпня на залізничній станції Здолбунів (Рівненська обл.) під час зупинки поїзда "Львів – Рига". Як повідомляється у донесенні КДБ від 23 серпня, бригадир поїзної бригади на прізвище Лактіонов увімкнув у вагоні радіотрансляційну мережу "Голос Америки" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 6). Іншими словами, залізничник, під час стоянки поїзда, увімкнув для пасажирів альтернативне радіо, що передавало новини про події в Чехословаччині англійською й іншими мовами, імовірно, з критикою радянської інтервенції. Цей вчинок однозначно кваліфікували як антирадянський акт. Зафіксовано, що "Передача була припинена на вимогу пасажирів" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 6), а про Лактіонова негайно повідомили органи держбезпеки Латвійської РСР (очевидно, тому що поїзд прямував до Риги і там його можна було заарештувати). Учинок Лактіонова демонструє кілька важливих тенденцій. По-перше, серед радянських службовців (звичайний провідник) знайшлися ті, хто свідомо шукав альтернативну інформацію і намагався донести її до людей. В умовах жорсткої цензури це був акт особистого протесту і водночас спроба прорвати інформаційну блокаду. По-друге, реакція пасажирів, які домоглися вимкнення "ворожого голосу", свідчить про розкол у суспільстві: в одному вагоні вмістилися і прихильники, і противники радянської інформаційної політики. Одні хотіли послухати правду або іншу думку, а інші – обурилися і, можливо, злякалися, що їх втягнуть у "політичну диверсію". Цей епізод дуже яскраво віддзеркалює поляризацію настроїв, що дійшла навіть до пересічних людей у побутових обставинах. По-третє, реакція влади була блискавичною і координованою між республіками: радянські спецслужби різних союзних республік співпрацювали, щоб не випустити винуватця. Це показує, наскільки

пильно стежили за ситуацією навіть поза межами УРСР і як швидко каральна система приводилася в дію для локалізації таких інцидентів.

Звіт КДБ резюмував, що випадок у поїзді продемонстрував наявність інтересу до іншого погляду на події у частини громадян та розкол настроїв, коли в одному колективі одні підтримували офіційну лінію, а інші – ні. Такі неорганізовані, але навмисні акції, дали привід спецслужбам розгорнути ширшу кампанію нагляду, особливо за працівниками транспорту, які мали доступ до засобів зв'язку та масової інформації. Це ще один вияв мобілізації карального апарату у відповідь на кризові події.

Підсумовуючи, можна дійти висновків, що центральні та східні області УРСР у 1968 р. хоча й не були настільки "ідейно бунтівними", як Захід України, проте теж продемонстрували цілий спектр суспільних настроїв. Переважна маса населення (особливо робітники старшого покоління, партійні функціонери, радянська номенклатура) підтримала офіційну позицію – часом щиро, часом з остраху. Частина людей, навпаки, вимагала ще жорсткіших дій, апелюючи до сталінських методів, – зреагували злякано-консервативно. Водночас немало було й тих, хто тихо жажнував від вторгнення, передчуваючи велику біду. Саме страх перед війною став тим чинником, що єднав різні верстви: його відчували всюди – у Луганську, Києві, Полтаві, Одесі – адже пам'ять про війну була всенародною. На тлі цього страху народжувалася і критика: якщо війна – зло, то чи не є злом і те, що могло до неї призвести? Так люди приходили до думки, що керівництво СРСР зробило помилку. Найсміливіші формулювали це голос – зазвичай інтелігенти або молодь, котрі мали ширший світогляд і менше страху перед табу. Вони говорили про ганьбу на весь світ, про агресію, про те, що "1968 рік – не 1956", натякаючи, що радянське керівництво застаріло в методах і ризикує підірвати стабільність.

Зрозуміло, що всі ці вияви незгоди відразу брали під контроль, але факт їхньої фіксації в документах КДБ означає: вони були досить поширеними, щоби звернути на них увагу. У службових зведеннях негативні судження позначалися як "неправильні" або "ворожі", проте за змістом часто корелювали зі здоровим глуздом і моральним імперативом (напр., небажання війни чи відразу до агресії). Отже, матеріали із центральних і східних регіонів підтверджують: суспільна думка у 1968 р. була не монолітною, навіть там, де цього, можливо, не очікували.

Контроль і заходи КДБ: між спостереженням і репресіями. Усі наведені свідчення потрапили до нас завдяки тому, що органи Комітету держбезпеки систематично збирали інформацію про настрої громадян під час кризи 1968 р. КДБ УРСР виконував функцію своєрідного вимірювача лояльності: тисячі агентів, інформаторів, оперативників по всій республіці фіксували розмови в трудових колективах, листування, телефонні дзвінки, візуальні вияви (написи, листівки) і доповідали про них вищому керівництву. Ця грандіозна робота з моніторингу вилілася у серію аналітичних документів – інформаційних повідомлень на ім'я ЦК КПУ – які і стали джерельною базою пропонованого дослідження. Розглядаючи їхній зміст, важливо зрозуміти також, як сама система КДБ реагувала на виявлені настрої і які заходи вживала, щоб запобігти небажаним наслідкам.

Аналіз документів показує, що спершу (навесні – на початку літа 1968 р.) КДБ обмежувався переважно констатацією й інформуванням. Квітневі та травневі звіти, наприклад, детально описували висловлювання громадян, але не повідомляли про покарання конкретних осіб – їх радше брали "на олівець". Однак у міру загострення

ситуації акцент зміщувався на активні дії. У доповідній записці КДБ, датованій серпнем 1968 р. (ще до інтервенції, після масштабних навчань Прикарпатського військового округу), наведено перші конкретні прізвища людей, що виявили "ворожу поведінку", і вказано, що вони взяті в "активне вивчення" (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Зазначено, що такі особи, як Гайда, Баранюк (Тернопільська обл.), Іщук (Волинська обл.), Лойко (Рівненська обл.), Тевунька (Львівська обл.) стали об'єктами посиленого нагляду з боку КДБ, оскільки раніше фігурували в документах із радикальними висловлюваннями (зокрема, саме ці люди погрожували "піти в ліс", "мстити", "готувати сухарі" на випадок війни) (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 276). Тобто спецслужба виокремила "групу ризику" – найбільш відвертих і потенційно активних критиків – і взяла їх під таємний контроль.

У тому ж документі згадують і про репресивні заходи проти окремих порушників. Наприклад, щодо громадян Луцака (Івано-Франківська обл.) та Новікова (Волинська обл., того самого, що пророкував постріли по народові та відхід країн від СРСР) були зібрані матеріали для припинення до відповідальності (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Це означало, що КДБ документував їхні слова і дії для можливого відкриття кримінальних справ за антирадянську агітацію. Водночас щодо Мельника та Панкратова – двох осіб, які відмовилися від мобілізації – вирішили застосувати не кримінальні, а дисциплінарні стягнення: їхню поведінку мали розглянути на зборах трудових колективів (Доклади..., 1968, спр. 975, с. 93–94). Це була типова тактика – замість суду, влаштувати публічний осуд на роботі, що часто призводило до звільнення або інших покарань, але не робило їх "мучениками" в очах суспільства.

Факти, наведені вище, свідчать, що органи держбезпеки в серпні 1968 р. перейшли від простої фіксації реакцій населення до практичної фази протидії: почали окремих людей із небезпечними поглядами нейтралізувати – шляхом нагляду або покарання. КДБ формувал своєрідний список потенційних "бунтівників", щоби тримати їх під ковпаком і в разі чого швидко ізолювати. Це підтверджує, що Празька весна спровокувала не тільки хвилю розмов серед людей, а й активізацію державного апарату контролю і превентивного тиску.

Кульмінацією цієї роботи стали події після 21 серпня, коли інтервенція вже відбулася. Інформаційні повідомлення КДБ за 21–25 серпня містять, окрім прикладів висловлювань, ще й відомості про конкретні дії щодо припинення виявів невдоволення. Уже згадувалося про написи у Чернігові 23 серпня – там негайно почали розшук, і можемо припустити, що винуватців, найімовірніше, знайдено і заарештовано (на жаль, документ не містить їхніх імен). Аналогічно, з Лактіоновим – відомо, що про нього повідомили у КДБ Латвії, отже, напевне, на кінцевій станції його вже чекали. Подальша його доля невідома із цього джерела, але можна припустити звільнення і, ймовірно, суд за "антирадянську агітацію".

23 серпня 1968 р. КДБ УРСР підготував нові узагальнені зведення про ситуацію. У них прямо зазначається, що "переважна більшість населення схвалює дії партії й уряду", але відразу перераховуються численні "негативні судження" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 7–9). Наприклад, наводять слова диригента Я. Бендерського з Дніпропетровська: "Радянському Союзу немає чого втручатися в справи ЧССР, бо кожен народ має право у себе в країні встановлювати владу, яка йому подобається" (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 20). А художник інкрустації Я. Ейдельштейн (там само) підкреслював

економічну самодостатність Чехословаччини і бажання її народу повернутися до капіталізму, бо той забезпечував їм гідне життя (Доклади..., 1968, спр. 976, с. 20). Ці приклади – із самої глибини центральної України – були дуже небезпечними ідеями: вони прямо підтримували право чехів на самостійний вибір і навіть натякали, що життя при капіталізмі було кращим. Для радянської ідеології це була крамола.

Звичайно, такі думки не могли залишитися без уваги. У якийсь момент КДБ зробив висновок, що ситуація призвела до активізації антирадянських елементів, зокрема раніше судимих, і рекомендував посилити оперативні заходи проти них: "Звертається увага на посилення заходів щодо антирадянських елементів... здатних спровокувати політично шкідливі ексцеси та антигромадські дії" (Доклади..., 1968, спр. 974, с. 279). Це була, фактично, директива на превентивні арешти і придушення будь-яких можливих протестів. Після цього по всій Україні прокотилася хвиля, хоч і не масових, але точкових репресій: когось звільнили з роботи, когось виключили з партії чи комсомолу, когось попередили під підпис, на окремих, найсміливіших, завели кримінальні справи (переважно за ст. 62 КК УРСР – "антирадянська агітація і пропаганда").

Усе це підтверджує: радянська система відповіла на виклик Празької весни посиленням репресій у тилу. Публічно проголошувалося про "єдність й єдностайність", а неопублічно – ізолювали незгодних і зачищали інформаційний простір. Ці кроки виявилися ефективними у короткостроковій перспективі: уже восени 1968 р. радянське суспільство наче повернулося до звичної зовнішньої пасивності. Проте внутрішні наслідки, як показує аналіз документів, були довготривалими: невдоволення загнали вглиб, де воно тліло і зрештою сприяло формуванню дисидентського руху в Україні кінця 1960-х – 1970-х рр. (деякі згадані особи, як-от Сокульський чи Олейник із Херсона, в 1970-ті понесли покарання за антирадянські погляди). Отже, КДБ хоч і контролював ситуацію, але не міг змінити факт: значна частина людей у 1968 р. перестала вірити офіційному міфу.

Дискусія і висновки

Події Празької весни 1968 р. та їхнє силове придушення стали своєрідним лакмусовим папірцем для радянського суспільства, зокрема в Українській РСР. Аналіз документів КДБ УРСР показує, що реакція громадян на цю зовнішньополітичну кризу була надзвичайно різноманітною й амбівалентною. Усупереч офіційним заявам про "єдностайне схвалення" дій СРСР, у суспільстві одночасно існували полярні погляди, зокрема:

- *підтримка і лояльність*. Значна частина населення, особливо серед старшого покоління, партійно-радянського активу, військових, сприйняла інтервенцію як вимушений і правильний крок. Люди повторювали тези пропаганди про "недопущення анархії" та "захист соціалізму", дехто навіть висловлював жаль, що радянське керівництво не втрутилося раніше або не застосувало жорсткіших заходів. Подібні настрої переважали у регіонах, віддалених від безпосереднього впливу Чехословаччини – на сході та в центрі УРСР, хоча були присутні всюди. Вони ґрунтувалися на довірі до партії, страху перед змінами та згуртованості перед зовнішнім "ворогом" (уявною західною загрозою);

- *критика і несхвалення*. Водночас не менш помітною була й протилежна позиція. Серед інтелігенції, студентства, частини робітництва (особливо в західних областях) побутувала думка, що введення військ – це агресія, політична помилка, що дискредитує СРСР у світі.

Деякі висловлювання мали відверто антирадянський характер: засуджували диктатуру компартії, порівнювали дії СРСР із нацистською окупацією чи агресією США у В'єтнамі, говорили про "колоніальну політику" Кремля. Такі настрої живилися прагненням до свободи, симпатією до чехословацьких реформ, а також загальнолюдським моральним імперативом (не стріляти у братній народ). Особливо гостро негативні оцінки проявилися на Закарпатті та Львівщині – регіонах, де історична пам'ять і контакти з Європою були значнішими. Проте і у Києві, Дніпропетровську, Одесі лунали сміливі голоси незгоди;

- *страх і тривога*. Окремо варто відзначити всепроникний мотив – страх перед війною. Він об'єднав багатьох радянських людей незалежно від їхнього ставлення до чехословацьких подій. Боязнь утягнення в новий світовий конфлікт, можливі людські втрати й економічні труднощі викликали серед населення хвилю панічних настроїв (скуповування товарів, поширення чуток). Цей страх іноді трансформувався у форму протесту: люди, які не зважувалися критикувати партію й уряд напругу, висловлювали незадоволення опосередковано – через занепокоєння та питання, навіщо ризикувати миром. Фактично, страх став прихованою формою дисидентства "від будинку": прагнення уникнути війни означало несхвалення політики, що до неї веде.

Отримані результати підтверджують, що суспільна думка в УРСР на момент 1968 р. була значно складнішою, ніж це відображала офіційна пропаганда. Існування різних поглядів свідчить про поступову диференціацію радянського суспільства за ідеологічною ознакою. Регіональні відмінності, висвітлені у статті, особливо промовисті. Закарпаття, завдяки тісним зв'язкам із Чехословаччиною, стало своєрідним "вікном" в інший світ – тамтешнє населення більше знало про справжні події і тому реагувало гостріше (від палкої підтримки курсу Дубчека – до відвертих випадів проти СРСР). У Галичині та загалом західних областях сильні антирадянські настрої мали підґрунтя в національно-визвольних традиціях і досвіді опору радянській владі, тому Празька весна резонувала із власними сподіваннями на лібералізацію. Натомість у центрально-східних регіонах населення більше довіряло офіційним версіям або просто прагнуло стабільності, побоюючись будь-яких потрясінь. Водночас навіть там інтелектуальні кола і частина молоді виявили здатність критично мислити і співчувати прагненню свободи.

Дослідження також висвітлює роль механізмів контролю. КДБ УРСР під час кризи 1968 р. виконав подвійне завдання: з одного боку, став "очима і вухами" партії, своєчасно інформуючи про реальний стан настроїв (що давало змогу керівництву усвідомити потенційні загрози); з іншого – постав інструментом придушення будь-яких виявів інакомислення. Документи показують еволюцію позиції КДБ: від фіксації й аналізу – до активного втручання і репресій щодо конкретних осіб (агентурний нагляд, арешти, профілактичні заходи, цензура). Радянська влада явно злякалася масштабу "ідеологічної зарази" і діяла на запобігання. Уже наприкінці серпня 1968 р. найбільш сміливих критиків було ізольовано або примушено замовкнути. Тотальний контроль за інформаційним полем (зокрема й переслідування слухачів західних радіоголосів чи авторів анонімних листів) мав на меті "закупорити" суспільство, не дати сформуватися осередкам відкритого опору.

Отже, Празька весна виконала в УРСР подвійну роль. Для народу вона стала каталізатором – висвітлила приховані настрої, надала імпульс для формування більш зрілої громадської думки, оголила суперечності між проголошеними ідеалами й реальністю. З іншого боку, для радянської системи ця криза стала викликом, який вона вирішила зустріти посиленням внутрішнього тиску, фактично започаткувавши тенденцію до "закручування гайок", що характеризувала наступні десятиліття (епоху т. зв. стабілізації або застою).

Досвід 1968 р. в Україні продемонстрував, що навіть за умов авторитарного режиму існує певний поріг терпіння населення, і коли пропагандистський образ розходиться з очевидними фактами (радянські танки у братній країні), народ починає шукати власні оцінки. Хоча відкритого масового протесту в УРСР у зв'язку з Празькою весною не відбулося (на відміну від протесту сімох сміливців на Червоній площі в Москві у серпні 1968 р.), тиха нелояльність поширилася досить широко. Це був важливий урок для влади – і вона зробила все, щоб унеможливити перетворення тієї нелояльності у щось більше. Проте придушення не означало зникнення: багато з тих, хто тоді обурювався чи співчував чехам, згодом стали частиною інтелектуального підґрунтя українського дисидентського руху або, принаймні, продовжували скептично ставитися до СРСР. Ідеологічна тріщина, що утворилася 1968 р., з часом лише розширювалася і за пару десятиліть, за інших політичних умов, сприяла падінню радянського режиму.

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що дослідження реакції громадян УРСР на події Празької весни, проведене на основі документів ГДА СБУ, дає змогу запозичити важливу прогалину в історії "радянської людини" другої половини 60-х років ХХ ст. Воно наочо показує, що навіть у відносно стабільному та благополучному на перший погляд радянському суспільстві існувала підводна течія думок і настроїв, які різко контрастували з офіційною лінією. Регіональний зріз підкреслює, що Україна не була монолітом: історичний досвід, близькість до Заходу чи рівень інформації значною мірою визначали реакцію людей. Празька весна для багатьох українців стала символом надії (хай і примарної) на лібералізацію, для інших – джерелом страху перед втечею "братньої країни" чи перед війною, а для влади – приводом наголосити на ортодоксальності. Усі ці виміри – частина складної мозаїки, що зветься громадською думкою радянської доби. Й архівні свідчення допомагають нам нині цю мозаїку розглянути без ідеологічних шор, роблячи висновок: радянське суспільство 1968 р. було набагато "живішим" і розмаїтішим, ніж хотіла показати офіційна пропаганда. Події в Чехословаччині пробудили в УРСР хвилю думок, емоцій і навіть дій, що стали важливою частиною передісторії українського визвольного руху кінця ХХ ст.

Внесок авторів: Тимур Лавренчук – підготовка оригінальної чернетки статті; Андрій Руккас – концептуалізація, методологія; перегляд і редагування.

Список використаних джерел

Дмитрук, В. (2018). Реакція українського суспільства на події 1968 року в Чехословаччині. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*, 27, 84–105.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 15 лютого – 9 квітня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 970), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 25 квітня –

24 травня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 971), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 29 травня – 10 червня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 972), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 18 липня – 5 серпня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 974), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 22 серпня – 17 вересня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 975), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Доклады, представления и специальные сообщения органов госбезопасности в партийные правительственные органы (1968, 18 вересня – 1 жовтня). Ф. 16 "Секретаріат ГПУ–КГБ УРСР" (спр. 976), Галузевий державний архів Служби безпеки України, Київ, Україна.

Мала, Г. (2024). Події "Празької весни" у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 7, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>

Мокрик, Р. (2018). Україна 1968. У *Zbruc*. <https://zbruc.eu/node/82405>

Папірня О. (2021). "Я би бив їх – комуністів": як українці реагували на угорську революцію 1956 року. У *Локальна історія*. <https://localhistory.org.ua/texts/statii/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-yak-ukrayintsi-reaguvali-na-ugorsku-revolutsiiu-1956-roku>

Український інститут національної пам'яті. (б. д.). 1968 – Придушення "Празької весни". <https://www.uinp.gov.ua/istorichnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoyi-vesny>

Український інститут національної пам'яті. (б. д.). 1968 – самоспалення Василя Макуха у Києві. <https://uinp.gov.ua/istorichnyy-kalendar/lystopad/5/1968-samospalennya-vasylya-makuha-u-kyievi>

Філіпчук, І. (2015). *Формування ідей "Празької весни" (1956–1968 рр.)*. [Неопубл. дис. канд. іст. наук]. Рівненський державний гуманітарний університет.

Центр досліджень визвольного руху. (2018). *Празька весна 1968 у документах КГБ*. Націоналістичний портал. <https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/3351-prazka-vesna-1968-u-dokumentakh-khb.html>

Шановал, Ю. (2020). *Партійний "націоналізм". Парадокси Петра Шелеста*. Видавництво Анетти Антоненко ; Ніка-Центр.

References

Center for Research on the Liberation Movement. (2018). *The Prague Spring of 1968 in KGB Documents*. Nationalist Portal. [in Ukrainian]. <https://ukrnationalism.com/news/nationalist-movement/3351-prazka-vesna-1968-u-dokumentakh-khb.html>

Dmytruk, V. The Reaction of Ukrainian Society to the Events of 1968 in Czechoslovakia. *International Relations of Ukraine: Scientific Research and Findings*, 27, 84–105 [in Ukrainian].

Filipchuk, I. (2015). *The Formation of the Ideas of the "Prague Spring" (1956–1968)*. [Unpublished Candidate's Dissertation]. Rivne State University of the Humanities [in Ukrainian].

Malaya, H. (2024). The Events of the "Prague Spring" in the Light of Memoirs and Correspondence of Ukrainian Dissidents. *Scientific Notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 7, 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101> [in Ukrainian].

Mokryk, R. (2018). Ukraine 1968. In *Zbruc*. [in Ukrainian]. <https://zbruc.eu/node/82405>

Pahiria, O. (2021). "I Would Beat Them – the Communists": How Ukrainians Reacted to the Hungarian Revolution of 1956. In *Local History* [in Ukrainian]. <https://localhistory.org.ua/texts/statii/ia-bi-biv-yikh-komunistiv-yak-ukrayintsi-reaguvali-na-ugorsku-revolutsiiu-1956-roku>

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, February 15 – April 9). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 970), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, April 25 – May 24). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 971), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, May 29 – June 10). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 972), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, July 18 – August 5). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 974), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, August 22 – September 17). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 975), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Reports, Submissions and Special Messages of the State Security Authorities to Party and Government Bodies (1968, September 18 – October 1). File 16 "Secretariat of the GPU-KGB of the Ukrainian SSR" (case 976), Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Shapoval, Yu. (2020). *A Party "Nationalist": The Paradoxes of Petro Shelest*. Anetta Antonenko Publishers ; Nika-Center [in Ukrainian].

Ukrainian Institute of National Remembrance. (n. d.). 1968 – *Suppression of the "Prague Spring"*. Historical Calendar [in Ukrainian]. <https://www.uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/serpen/21/1968-prydushennya-prazkoyi-vesny>

Ukrainian Institute of National Remembrance. (n. d.). 1968 – *Vasyl Makukh's Self-Immolation in Kyiv*. Historical Calendar [in Ukrainian]. <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/5/1968-samospalennya-vasylya-makuha-u-kyievi>

Отримано редакцією журналу / Received: 13.04.25

Прорецензовано / Revised: 29.05.25

Схвалено до друку / Accepted: 25.05.25

Tymur LAVRECHUK, Master's Student

ORCID ID: 0009-0005-5564-8001

e-mail: tymur.lavrenchuk@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Andrii RUKKAS, PhD (History), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-2086-3463

e-mail: rukkas@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE REACTION OF THE CITIZENS OF THE UKRAINIAN SSR TO THE EVENTS OF THE PRAGUE SPRING OF 1968 (BASED ON THE DOCUMENTS OF THE BRANCH STATE ARCHIVE OF THE SECURITY SERVICE OF UKRAINE)

Background. *The Prague Spring of 1968 was an attempt at political liberalization in Czechoslovakia that ended with a military invasion by the USSR and other Warsaw Pact countries, which the Kremlin justified as "international assistance." The Ukrainian leadership, particularly Petro Shelest, supported the intervention, although he also sought to preserve a certain degree of autonomy for the Ukrainian SSR. Party propaganda in the Ukrainian SSR actively justified the Soviet actions, but public sentiment was mixed: a significant part of the intelligentsia sympathized with Dubček's course, and among dissidents, a sense of solidarity with the Czechoslovak reformers grew. Despite the absence of mass protests, verbal forms of resistance were recorded, including listening to foreign radio broadcasts, informal correspondence, and radical acts of protest—most notably, the self-immolation of Vasyl Makukh. The Soviet authorities responded harshly to any signs of dissent: the KGB documented hundreds of cases of "anti-Soviet" expressions, confiscated leaflets, and punished activists. The events in Czechoslovakia became a catalyst for the politicization of Ukrainian society, the intensification of the human rights movement, and the expansion of dissident sentiment. Parallels with the suppression of the Hungarian uprising in 1956 confirmed that the Soviet system was prepared to act brutally to maintain control, but at the same time revealed deeper disillusionment within parts of society and the rise of oppositional attitudes – some of which have been documented thanks to the opening of KGB archives.*

Purpose. *To analyze the reaction of the population of the Ukrainian SSR to the events of the 1968 Prague Spring based on recently declassified documents of the Ukrainian SSR Committee for State Security (KGB), with particular emphasis on regional differences in public sentiment.*

Methods. *The study employs a descriptive-analytical historical method to interpret archival documents, a comparative approach to contrast reactions across different regions, as well as oral history elements and content analysis to evaluate the nature of citizens' statements.*

Results. *The research found that public attitudes in the Ukrainian SSR in 1968 were ambivalent and far from monolithic. Significant regional discrepancies were revealed: while the western regions (in particular Transcarpathia and Lviv region) more frequently exhibited critical and anti-regime evaluations of Soviet policy toward Czechoslovakia, the central and eastern regions tended to display loyal sentiments and support for the official line – although even there instances of anxiety and dissent were recorded. The Prague Spring acted as a catalyst for latent discontent: alongside open approval of the intervention, there coexisted critical judgments, fear of war, and sympathy for Czechoslovak reforms.*

Conclusions. *The KGB documents demonstrate that the official Soviet propaganda about "unanimous support" for the USSR's actions in Czechoslovakia did not reflect the real sentiments of a portion of the population. The people of the Ukrainian SSR reacted to the Prague Spring events with mixed feelings – from complete support to sharp condemnation. The security organs maintained strict control over public moods: they promptly recorded citizens' statements, identified "unreliable" individuals, and implemented preventive repressive measures. All this indicates the existence of hidden social tension in Soviet Ukraine and a divergence between the official ideology and citizens' genuine assessments.*

Keywords: *Prague Spring, 1968, Ukrainian SSR, public opinion, social sentiments, KGB, Soviet propaganda, Czechoslovakia.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The authors declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.